

ЗАКОНИ ВИХОВАННЯ ДУШІ ЗА ІСПАНСЬКИМИ ПЕДАГОГІЧНИМИ ТРАКТАТАМИ МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

PRINCIPLES OF SPIRITUAL EDUCATION IN SPANISH PEDAGOGICAL TREATISES ON THE BORDER OF THE XIX AND XX CENTURIES

У статті здійснюється аналіз законів виховання людської душі, представлених у різних іспанських педагогічних трактатах 1890-1900-х років. У працях, написаних знаменитими іспанськими педагогами (П. де Алькантара Гарсія, Р. Бланко Санчес, П. Мартінес Палао, Х. Фернандес-Хіменес, Г. Еррайнс та ін.) з метою ґрунтовної теоретичної підготовки учителів початкового навчання, постулювалося, що виховання людської душі має здійснюватися за певними правилами – законами, що дасть змогу розвинути індивідуальній духовній природі людині сприятливим чином. Іспанські педагоги розуміли виховання як «спосіб олюднення», підготовки людини до виконання нею різних видів діяльності, напрацювання досвіду культури поведінки, вдосконалення людини, озброєння її засобами виповнення своєї долі на землі та досягнення майбутнього щастя. Людина в процесі виховання має бути підготовлена для двох призначень – для земного тимчасового життя, тобто для виконання своєї індивідуальної долі, і для вічного життя – останньої мети. На відміну від тілесного, духовне людини (душа) підвладне своєрідним законам розвинення. Людська душа має три вищі здібності – відчуття, волю та розум; вони дають людині змогу діяти свідомо й вільно. Одним із найважливіших законів виховання душі П. де Алькантара Гарсія визначив закон дотримання у вихованні водночас свободи і влади. Х. Фернандес-Хіменес зосереджував увагу на законі нерівномірності розвитку психічних здібностей дитини й наполягав на тому, що в процесі виховання треба обережно ставитися до проявлення кожної здібності, своєчасно помічати нові зміни в розвиненні душі. Г. Еррайнс обґрунтовував значення принципів природовідповідності виховання й активної діяльності вихованця. Р. Бланко Санчес відстоював позицію: щоб успішно просуватися у вихованні, необхідно вивчати не лише загальні умови розвитку дитини, а й індивідуальні особливості її. У більшості іспанських педагогічних трактатів 1890-1900-х років за основний закон виховання душі визнано комплексне виховання. Три фундаментальні психічні здібності – відчуття, воля та розум – мають набути рівноцінної уваги у виховному процесі й розвинутиися цюнайкращим чином.

Ключові слова: іспанські педагогічні трактати, іспанські педагоги, виховання,

людська душа, психічні здібності, закони виховання.

Some principles of education of soul, presented in various Spanish pedagogical treatises of the 1890–1900-es, have been revealed in the article. In works of famous Spanish educators (P. de Alcantara Garcia, R. Blanco Sanchez, P. Martinez Palao, J. Fernandez-Jimenez, G. Herrainz and others) it was postulated that education of human soul should be corresponded to certain rules; this would have allowed the development of human individual spiritual nature in favorable way. Spanish educators represented a person endowed with dual nature – physical and spiritual. Corporeal and soulful create a unified psychophysical reality, but evolve according to different laws. Abilities of soul – sensation, mind and will – are three of the most important for human individuality. Education should be directed towards development and improvement of abilities of soul. Such education was defined as spiritual education in Spanish pedagogical treatises on the border of the XIX and XX centuries. P. de Alcantara Garcia defined the principle of observance in education of freedom and power at the same time as the most important law of upbringing. J. Fernandez-Jimenez focused on the principle of uneven development of psychical abilities and insisted on the fact that in process of education it is necessary to timely record new changes in development of soul and also take care of every spiritual manifestation. G. Herrainz substantiated importance of the principle of natural conformity of education. R. Blanco Sanchez defended the position: in order to successfully advance in upbringing, it is necessary to study not only general conditions of child's development, but also her individual peculiarities. In most Spanish treatises on Pedagogy of the 1890-1900-es comprehensive education was recognized as basic principle of upbringing. Three fundamental psychical abilities – sensation, will and mind – should receive equal attention in educational process and develop in the best way. Main areas of spiritual education were divided on mental, moral, esthetic and religious education. Mental education treats with mind functions from simple perception to complex thinking. Moral education is directed towards formation of human dignity. Esthetic education involves development of feelings. Religious education helps to achieve unity of human soul with God.

Key words: Spanish pedagogical treatises, Spanish educators, education, human soul, psychical abilities, principles of education.

УДК 37.013.2 =134.2 «18/19»

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-16-2-2>

Зайченко Н.І.,

докт. пед. наук,
професор кафедри загальної та прикладної психології
Приватного вищого навчального закладу
«Інститут екології економіки і права»

Постановка проблеми в загальному вигляді.

На межі ХІХ–ХХ ст. в Іспанії з'явилася велика кількість педагогічних трактатів, призначених для підготовки шкільних учителів. Прагнення створювати ґрунтовні науково-педагогічні праці було пов'язано серед іншого з актуалізацією освітніх питань та обговоренням проблеми розширення педагогічних дисциплін у нормальних учительських школах на національних педагогічних конгресах у Мадриді

(1882 р.) і Барселоні (1888 р.), а також регіональних зібраннях – у Валенсії (1886 р.), Понтеведрі (1887 р.), Мурсії (1891 р.), Вальядоліді (1894 р.) та головним чином на Міжнародному іспано-португало-американському конгресі (1892 р.). В іспанських педагогічних трактатах 1890-1900-х рр. приділено значну увагу питанням виховання людської душі. Людина уявлялася живою істотою, наділеною двоїстою природою – тілесною та духовною.

Оскільки духовні, або душевні, психічні, якості людини формуються нерівномірно, у процесі виховання необхідно дотримуватися певних правил – законів, що дасть можливість не порушувати людську природу й уможливить її сприятливий потужний індивідуальний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історію іспанської педагогіки періоду Реставрації монархії (1874-1931 рр.) досліджували такі відомі сучасні іспанські науковці, як М. Пуельєс Бенітес (M. Puellas Benitez), Б. Делгадо Кріадо (B. Delgado Criado), А. Капітан Діас (A. Capitan Diaz), Х. Геренья (J. Guereña), А. Тіана Феррер (A. Tiana Ferrer), О. Негрін Фахардо (O. Negrin Fajardo), А. Віньяо Фраго (A. Viñao Frago) й інші.

Мета статті – з'ясувати, як представлено закони виховання людської душі в іспанських педагогічних трактатах межі XIX-XX ст.

Виклад основного матеріалу. Славетний іспанський педагог П. де Алькantara Гарсія (Pedro de Alcantara Garcia) у праці «Компендіум теоретично-практичної педагогіки» (1891 р.) стверджував, що існують численні й різноманітні визначення поняття «виховання» передусім унаслідок розмаїття думок і позицій авторів, однак усі вони сходяться на тому, що виховання полягає в розвитку людської природи для вдосконалення її; усі погоджуються з тим, що виховання означає випестування тих зародків, які існують у дитині, виведення назовні того, що корениться всередині, за допомогою сукупності методичних дій, яким дано назву «культура». Розвинення людських здібностей та енергій має на меті вдосконалення людської природи, адже людина має стати тим, ким має бути, і в цьому полягає вдосконалення, про що говорив Платон: «Добре виховання – те, що надає тілу й душі всієї досконалості та краси, на які вони здатні» [1, с. 2].

На глибоке переконання П. де Алькantara Гарсія, душа дитини не являє собою *vaso vacio* (ісп. «порожній посуд») або *tabula rasa* (лат. «чиста дошка»), що необхідно наповнювати або на чому необхідно щось довго нашарувати. Виховання душі дитини полягає не в тому, щоб дати їй талант чи нав'язати добродетельності, виховання – це праця, яка не робить нічого більшого за розвинення даного людині природою. Впливова сила виховання спрямована на перетворення людської природи. Виховання творить «другу природу», коли вступає в боротьбу з поганими нахилами, коли визволяє людську істоту з рабства тваринної істотності. Виховання – це спосіб олюднення – підготовки людини для виконання нею різних діяльностей, які в індивідуальному, родинному, суспільному модусах конституують людське життя [1, с. 3].

У процесі виховання людина здобуває досвід культури поведінки для того, щоби вона «могла розгорнути свою діяльність не як ізольований

індивід, а як дійсний і впливовий член громадянсько-політичного суспільства, до якого він належить і чієму поліпшенню сприяє», – підкреслював іспанський педагог [1, с. 6].

П. де Алькantara Гарсія зосереджував увагу на тому, що людині властиві фізичні феномени, які є «продуктом матерії і її комбінацій», і психічні – «нематеріальні». Перші виявляються, наприклад, як голод, спрага, дихання; а інші – як дія духу, або душі. Тілесне й духовне людини не тільки мають різну природу, а й розвиваються за різними законами. Дух не займає місця в просторі, він віднаходить свої прояви в тому, що людина думає, відчуває, бажає [1, с. 29-30].

Незважаючи на відмінні закони розвитку, дух і тіло людини функціонують у єдності, «у психофізичній реальності», яка найкращим чином виявляється в дії нервової системи, що, з одного боку, гармонізує й регулює всі фізіологічні органи та їх функції, поєднує та зв'язує їх, а з іншого боку, нервова система – це справжня природна основа духовних функцій, субстрат прояву й розвитку духовного життя людини. Від розвинення нервової системи залежатиме вдосконалення розуму й усіх душевних здібностей [1, с. 31-32].

Вищими, або фундаментальними, здібностями душі (здібність означає «активну властивість, основу дій») є відчуття, воля та розум. Саме ці психічні явища дають змогу діяти людині свідомо й вільно [1, с. 36].

Кожний із трьох феноменів має особливості, власний спосіб вираження душевної діяльності, не те саме – відчувати, думати, воліти. «Чуттєві феномени є властивістю відчуттів, які характеризуються більшими зв'язками (щодо інших здібностей) із тілом, тому ці феномени лише долучаються до простої модифікації «я», з чого випливає, що чуттєвість суто суб'єктна, а вже розум передбачає пізнаний об'єкт, бо він суб'єкт-об'єктний, і він не має тих зв'язків із тілом, від чого є більш незалежним. Воля за характером має вільне буття: вона започатковує діяльність, володарює нею й не підпорядковується зовнішнім враженням, як дві інші здібності», – пояснював іспанський педагог у пізній праці [2, с. 60].

Одним із найважливіших законів виховання П. де Алькantara Гарсія визначав закон дотримання у вихованні водночас свободи і влади. Ідеться про те, що процес виховання має ґрунтуватися на засадах свободи, щоби людина сформувалася як вільна й діяльна істота, але також педагог, застосовуючи вимоги, повинен скеровувати розвиток індивідуальних здібностей, щоби людина поставала відповідно до своєї розумної природи [1, с. 49].

«Коли виховання має на меті сприяти, спрямовувати й дисциплінувати спонтанний розвиток, а він розпочинається із самим життям, то видається обов'язковим наслідком те, що від самої

колиски виховання має уважно ставитися до його [розвитку] проявів, піклуватися про нього, щоб не набув він порочних спрямувань, і надавати можливість опору для здібностей, які зародилися», – наголошував іспанський педагог [1, с. 50].

У «Педагогічному трактаті» (1896 р.) П. де Алькантара Гарсія окреслював ті загальнопедагогічні умови виховання, за яких воно досягатиме своєї мети: а) виховання має ґрунтуватися на пізнанні людської природи, воно має здійснюватися відповідно до природи людини, а не всупереч їй; б) виховання має бути комплексним, або повним, спрямованим і на тілесне, і на духовне людини, «на всі елементи, енергії, схильності тощо, які становлять, інтегрують нашу психофізичну природу» [2, с. 23]; в) виховання має бути прогресивним, у всіх аспектах виховання має йти від меншого до більшого, від малого до великого, від відомого до невідомого, від легкого до складного, від спонтанного пізнання до осмисленого; г) виховання має бути поступовим, що передбачає поважне ставлення до різних ступенів розвитку людської природи; г) виховання має бути гармонійним, або органічним, що означає рівнозначне розвинення у вихованця всіх його здібностей; д) виховання має бути активним, що впливає з активної істотності вихованця, це передбачає насамперед дієвість самого вихованця в процесі виховання; е) у вихованні культура, яка дається дитині, має її зацікавити, має бути привабливою, красивою, закладатися для того, щоби спрямовувати дитину на любов і ніжність, а не на насильство й жорстокість. Ці фундаментальні умови необхідні для ліберального виховання, властивого нашому часу [2, с. 22-24].

У праці «Компендіум теоретично-практичної педагогіки» (1893 р.) іспанського освітянина П. Мартінеса Палао (Pascual Martinez Palao) зазначалося, що «виховання – це курс і культура, яких вихователь надає здібностям, силам і якостям вихованця для досягнення в ньому усього можливого вдосконалення» [7, с. 24].

Виховання має зробити людину кращою, більш міцною, більш розумною, більш придатною для життя. Із цим досвідом людина виконає свою долю на землі, і «життя стане для неї шляхом, який приведе до останньої мети» [7, с. 25]. Людина в процесі виховання має бути підготовлена для двох призначень – для земного тимчасового життя, тобто для виконання своєї індивідуальної долі, і для вічного життя – останньої мети [7, с. 27].

За твердженням П. Мартінеса Палао, людину серед інших живих істот вирізняють здібність до вдосконалення, здібність до навчання, моральність і товариськість. Людина здатна до вдосконалення, вона може перероджуватися із законеного злочинця в законотворця й милосердну особу, а дикі племена спроможні перетворюватися на цивілізовані народи. Здібність людини

до навчання уможлиблює під проводом іншої людини – педагога – розвиток усіх індивідуальних якостей. Моральність людини основана на трьох функціях душі: мимовільному пізнанні добра і зла в діях, виявленні причин схильності до добра або зла та прагненні працювати над своїми якостями. Товариськість основана на потребі людини жити спільно з іншими людьми, використовувати свої здібності на суспільне благо [7, с. 18-19].

Розвиненням душі, або психічним життям, людини має займатися духовне виховання. Воно розподіляється відповідно до здібностей душі на виховання розумове, яке має справу з розумовими функціями, від простого сприйняття до величозрозумування; виховання моральне, яке спрямовується до якостей людської гідності; виховання естетичне, що звертається до розвинення почуттів; і, нарешті, виховання релігійне, яке спрямовує нашу душу до натхненного єднання з Богом [7, с. 26].

Іспанський учитель, викладач педагогіки П. Креспі (Pedro Crespi) у праці «Елементарні замітки з педагогіки, або основи виховання та методи навчання» (1891 р.) зазначав, що «під вихованням розуміється все те, що стосується існування людини, – її зв'язки з Богом, родиною, суспільством, батьківщиною і, нарешті, з усім тим, що стосується вдосконалення й облагородження людства» [4, с. 15].

Провідними завданнями виховання викладач називав такі: розвинення інтелектуальних здібностей дитини; пробудження, оживлення й зміцнення моральних і релігійних почуттів, а також сприяння фізичному розвитку вихованця [4, с. 16].

Іспанський учитель, директор Вищої учительської школи м. Кордови Х. Фернандес-Хіменес (Jose Fernandez-Jimenez) у праці «Судження з педагогіки» (1898 р.) зазначав, що в буквальному сенсі виховання означає «ведення і спрямування людської істоти на життєвому шляху», а за змістом воно передбачає «дотримання свідомою розумною істотою набору упорядкованих та осмислених принципів і правил з метою досягнення відносного самовдосконалення» [5, с. 18].

Х. Фернандес-Хіменес наголошував на тому, що людина підвладна законам створіння, вона виконує визначену для неї долю, тобто «дотримується вищих неминучих законів» [5, с. 11].

У роботі іспанського педагога констатувалося, що «є три фундаментальні здібності душі: розум, відчуття й воля» [5, с. 66]. Здібності людини відчувати, думати й воліти функціонують спільно, але за різних обставин можуть різнитися за своєю силою. «Аксіоматичні закони педагогічної філософії устанавлюють як перший та основний із принципів – комплексне виховання, тобто виховання всіх і кожного з елементів людського індивіда <...>. Якщо розвиватиметься не виключним, а головним чином відчуття, у результаті існуватиме індивід із

вразливим характером <...>. Якщо виховуватиметься основним чином розум, матимемо егоїстичну особу, позбавлену прив'язаностей, доброти, нерішучу й розгублену. Коли ж виховання зосередиться на волі, виховуватиметься сталений характер, без краплини розсудливості, норовливий та упертий. Тільки комплексне виховання всіх здібностей і всіх органів може дати простір для підготовки людини, здатної реалізувати всі цілі повного життя», – переконував Х. Фернандес-Хіменес [5, с. 67].

Іспанський учитель указував у «Судженнях з педагогіки» й на такий закон виховання душі, як верифікація змін, які відбуваються в душі дитини з плином часу, передусім для того, щоби своєчасно давати роботу її різним здібностям. Ідеал виховання бачиться в тому, щоб усі людські здібності набули розвитку відповідно до своєї цінності та значущості. Душевна здібність людини, яка проявляється першою, – це відчуття. Життя починається в оточенні квітів, зі співом птахів, із журчанням ручаїв, із урожаєм фруктів, із враженнями, які радують почуття, і вже згодом виникає бажання довідуватися про об'єкти – основа пізнання величного світу [5, с. 68-70].

Подібні думки висвітлено в «Трактаті з антропології і педагогіки» (1896 р.) іспанського викладача, директора Нормальної учительської школи м. Сеговії Г. Еррайнса (Gregorio Herrainz). У роботі, зокрема, зазначено, що «виховання душі – це сприяння й ведення її розвитку, передбачення її дисгармонійності й запобігання їй, наскільки можливо, а також намагання подолати прояви останньої» [6, с. 210].

З-поміж найголовніших правил виховання душі іспанський викладач окреслював таке: виховання не має суперечити природним умовам розвитку вихованця, воно «має сприяти природному еволюційному руху, але зле робить той, хто стримує, примушує, йде проти течії» [6, с. 143].

Виходячи із цього правила, педагог у процесі виховання повинен спиратися на діяльність самого вихованця, на його власні зусилля. Це не означає, що виховання допускає спонтанність, неконтрольованість, навпаки, виховання будується на «прозорих» вимогах, посильних для дитини. Г. Еррайнс у «Трактаті з антропології й педагогіки» зауважував, що «виховання не повинно мати якісь часткові чи оманливі цілі, а має прагнути до цілісної, справжньої, наміченої Вищим Майстром, мети – здійснення свого особливого призначення кожним зі створінь, долі, яку людина не попирає святотатствено, а поважатиме, якій слідуватиме» [6, с. 12].

У праці «Виховання жінки. Педагогічний трактат» (1896 р.) іспанські педагоги, учителі Барселонських державних шкіл П. Паскуаль де Санхуан (Pilar Pascual de Sanjuan) і Х. Віньяс-Кусі (Jaime

Viñas y Cusi) визначали, що «виховання – це повне й гармонійне розвинення людських здібностей, а також «удосконалення» цих здібностей» [8, с. 10].

У цьому педагогічному трактаті акцентовано увагу на тому, що одним із головних суб'єктів виховання людини є суспільство, адже саме від суспільного впливу людина засвоює ідеї, почуття, прагнення, вірування, звичаї; «<...> ми привласнюємо їх, не замислюючись над цим; а вони впливають також непрямо, спочатку на наших учителів, які вже, відповідно, до них виховують нас» [8, с. 15].

П. Паскуаль де Санхуан і Х. Віньяс-Кусі підкресливали, що в процесі виховання важливо розуміти, що підготовки хлопчиків і дівчаток націлено на їхню відмінну місію в суспільстві. Так, для хлопчиків бажано надавати перевагу тим завданням і вправам, які спрямовують на подолання труднощів, на жадання перемагати. Виховання дівчаток має на меті виконання «майбутньої місії миру та любові», тому і вправи мають бути для них іншими, сповненими «м'яких і спокійних рухів» [8, с. 22].

В «Елементарному педагогічному трактаті» (1901 р.) видатного іспанського педагога-богослова, викладача Центральної нормальної учительської школи Р. Бланко Санчеса (Rufino Blanco y Sanchez) стверджувалося, що «людська душа – проста, духовна й безсмертна субстанція; вона є первинною засадою життя» [3, с. 17].

Далі в роботі пояснювалося, що всі сили й потенції людини походять із душі, саме тому, ведучи мову про здібності людини, маємо на увазі здібності людської душі. Предметом виховання є розвинення можливостей або здібностей людської душі. Метою виховання є вдосконалення людини, підготовки її до життя, озброєння її засобами виконання своєї долі на землі та досягнення майбутнього щастя [3, с. 18-19].

На тверде переконання Р. Бланко Санчеса, виховання відіграє значущу роль у формуванні добродійностей і вищих душевних якостей, воно укріплює слабкі здібності. «Талант так само, як і характер, залежить головним чином від виховання. Виховання здатне змінювати земний лик. У найвищому ступені виховання – це праця суспільного відродження. У вихованні – велична таїна покращення людської природи. Виховання – це справжнє перетворення. Виховання дитини – це велика життєва справа, адже людина пройде свій шлях без помітних відхилень до старості, коли буде настановлена від перших років», – проголошував іспанський педагог [3, с. 22].

Мистецтво виховання ґрунтується на кількох принципах-аксіомах, зокрема таких: «1) людина завжди піддається вихованню; 2) для виховання людини необхідно пізнавати її; 3) є здібності, небагато, які розвиваються спонтанно, і є інші, їх більше, які виявляються з вихованням; 4) відповідна практика – це загальний і необхідний спосіб

виховання; 5) виховання має бути комплексним, гармонійним і прогресивним <...>; 6) людина має бути вихованою спільномірно з її метою; 7) найкращий метод виховання полягає в тому, щоб сприяти роботі природи, спрямовуючи кожну здібність до її виповнення; 8) виховання вимагає авторитету від учителя, діяльності від вихованця та методу, або організації, від практики» [3, с. 22-23].

Р. Бланко Санчес у подальших главах своєї фундаментальної науково-педагогічної праці окреслював і такі правила – закони виховання, як-от: у вихованні здібностей душі необхідно брати до уваги, в якому порядку вони проявляються, а також відхилення, які в них спостерігаються; виховувати людину необхідно відповідно до її природи, як істоту розумну й вільну; виховні вправи можна звести до таких типів: чуттєве сприйняття світу, оволодіння істиною, споглядання краси і практика добра; щоби успішно просуватися у вихованні, необхідно вивчати не лише загальні умови розвитку дитини, а й індивідуальні особливості її [3, с. 22-23].

Висновки. В іспанських педагогічних трактатах межі XIX-XX ст. правилам-законам виховання людської душі відводилося чільне місце. Душевні здібності – відчуття, розум і воля – це три найважливіших джерела людської індивідуальності. Саме на їх розвинення й удосконалення має бути спрямоване виховання, яке, на відміну від фізичного виховання, спрямованого на тілесний розвиток, називалося іспанськими педагогами духовним. В іспанських педагогічних трактатах 1890-1900-х рр. викристалізувалася провідна

ідея християнського служіння: завдяки цілеспрямованому вихованню душа людини не тільки здійснить свій життєвий земний шлях, а й у прагненні до досконалості перетворить і лик людського суспільства, а також у щоденній боротьбі здобуде «вічну, безсмертну славу», тобто досягне «останньої мети» – зустрічі з Богом.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Alcantara Garcia P. Compendio de Pedagogia teorico-practica. Madrid : Libreria de la Viuda de Hernando y C., 1891. 440 p.
2. Alcantara Garcia P. Tratado de Pedagogia. Madrid : Saturnino Calleja, 1896. 440 p.
3. Blanco y Sanchez R. Tratado elemental de Pedagogia. Madrid : Imprenta Moderna, 1901. 333 p.
4. Crespi P. Nociones elementales de Pedagogia o principios de educacion y metodos de enseñanza segun el programa de esta asignatura en la Escuela Normal de Maestros de Baleares. Palma : Establecimiento tipografico de Juan Colomar y Salas, 1891. 206 p.
5. Fernandez-Jimenez J. Disertaciones de Pedagogia para uso de los alumnos de las escuelas normales y de los maestros de primera enseñanza. Cordoba : Imp. La Region Andaluza, 1898. 292 p.
6. Herrainz G. Tratado de Antropologia y Pedagogia. Madrid : Libreria de la Viuda de Hernando y C., 1896. 565 p.
7. Martinez Palao P. Compendio de Pedagogia teorico-practica. Murcia : Libreria de D. Clotilde Santamaria, 1893. 300 p.
8. Pascual de Sanjuan P., Viñas y Cusi J. La educacion de la mujer. Tratado de Pedagogia para las maestras de primera enseñanza y aspirantes al Magisterio. Barcelona : Libreria de Antonio J. Bastinos, 1896. 377 p.